

Hazatérés, újrakezdés, térkép-váltás

Közép-európai reprezentációs kísérletek az ezredvégen

Közép-Európa mint közvetítő közeg

A közép-európai kultúra a komparatistikában többnyire az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetekfelettségének hagyományához, folytathatóságának kérdéséhez vagy nosztalgiájához kapcsolódik. Ezzel együtt a közép-kelet-európai irodalmakban valamelyest külön narratívaként épült fel a posztszocialista tapasztalat, melyből kifolyólag másként zajlott le a posztmodern irodalom és a történelmi reprezentáció sajátosságos elkülönülése, a realizmus és a posztmodern dichotómiája, szimultán jelenléte, illetve a nyugati paradigmával regionális alapon való szembekerülés és a társadalmi körülmények kapcsán szövődő, a történelmi konstrukciókat demitologizáló ellen-narratívák által körülhatárolható identifikáció. A jelen tanulmány elsősorban elméleti szövegekre, a szekunder szakirodalomra alapozva, ezt a kettősséget elemzi, s feltételezi, hogy a felsorolt jelenségek együttesen specifikus világgépet formálnak. Nem vállalkozhatom a közép-európai irodalom teljes körű vizsgálatára, hanem részben áttekintő vagy összegző módon, ugyanakkor a címben sorolt jelenségeket szem előtt tartva, a sajátosságos térbeli-időbeli tapasztalat reprezentációs módozatainak kiemelésével az ezredvégi narratíva imaginárius közösséget teremtő rétegeinek fontosságát szeretném alátámasztani. A filológiai mélységek helyett a jelenvalóságra, a szerzők aktuális reflexiójára és a történelmi, genealogikus örökség helyetti lazább kulturális kapcsolatokra összpontosítok.

Marcel Cornis-Pope és John Neubauer megközelítése szerint Közép-Európa fogalmának a konceptualizációja során a nemzeti kultúrák organikus narratíváját, ahogy egyébként a globalizációs modellt

is, a nyílt-befejezésű „hipertextusok” váltják fel, melyek különböző referenciális kereteket, értelmezési perspektívákat tesznek lehetővé. A különböző narratív szálak időbeli csomópontokon, kereszteződésekben találkoznak, anélkül, hogy egy organikus egységet alakítanának ki (CORNIS-POPE – NEUBAUER 2004a; 33–34). Cornis-Pope és Neubauer vizsgálódási keretében a csomópontok nem kronológiai, hanem térbeli szinten rendeződnek, koherens fejlődési narratíva helyett a regionális kultúrák között tapasztalt temporalitások reprezentációjaként (CORNIS-POPE – NEUBAUER 2004a; 38). A szerzők fordított időrendet alkalmaznak, kifejezván az ezen csomópontokról alkotott historikus konstrukciók megkérdőjelezhetőségét, amit elgondolásuk szerint a térség legjobb irodalmi alkotásai mutatnak (CORNIS-POPE – NEUBAUER 2004a; 38). Az ide sorolható egyik mű szerzője szerint: „Az ideális irodalmi mondat születhet a képzeletből, születhet a tapasztalatból, de képzeletét a tapasztalatában, tapasztalatát a képzeletében kell megmérnie. Képzeletem számára a tapasztalatom, tapasztalatom számára a képzeletem lesz azon egyetlen lehetséges világi instancia, amelynek segítségével kívül kerülhetek azon, amin belül vagyok. Közvetítő nélküli világban nem csak élni nem lehet, de normális mondatokat se lehet leírni” (NÁDAS 1995; 29).

Közép-Kelet-Európa

Az ezredvégi reprezentáció elemzéseiben a Közép-Európa és Közép-Kelet-Európa elnevezések gyakran tisztázatlanul, egymás szinonimájaként használt terminusok, ezért fontos kitérni a kettő különbségére. Cornis-Pope és Neubauer felvázolják a Közép-Európa és Közép-Kelet-Európa elnevezések eredetét, a köztük lévő különbséget, illetve az előbbi problematikus voltát, mely abban a sajátosságban nyilvánul meg, hogy kizárja a balkáni országokat és posztszocialista kelet-európai államokat. A közép-európai identitás körüli ilyen viták Milan Kundera *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* című, 1984-ben megjelent esszéjére vezethetők vissza, melyben az író a kis kultúrák és etnikumok identitást vesztett térségéről ír, illetve hangsúlyozza annak szükségét, miszerint a bekövetkező politikai változások kulturális alapokon működhetnek – ám a közép-európai beszéd kizáró és elzárkózó jellege miatt vele szemben számos sérelem és ellenjavaslat merült fel. A Mitteleuropa vagy a Közép-Európa megosztó elnevezésekkel ellentétben a Közép-Kelet-Európa nem tá-

volodik el a Balkántól és a volt szovjet államoktól, „kevesebb nemkívánatos konnotáció” kapcsolódik hozzá (CORNIS-POPE – NEUBAUER 2004b; 6).

Cornis-Pope és Neubauer több helyen hangsúlyozza, hogy a közép-kelet-európai irodalom soha nem mentes a politikától, ugyanis az sokszor szimultán módon jelen van a kulturális paradigma mellett. Így a szerzők amellet érvelnek, hogy 1989 kapcsán egyidejűleg előtérbe kerül a politikai paradigmáknak (totalitarizmus és demokrácia, kapitalizmus és szocializmus) és a kulturális modelleknek (modernizmus és posztmodernizmus, realizmus és experimentalizmus) a konfrontációja (CORNIS-POPE – NEUBAUER 2004a; 37). Az említett kulturális identitásra és regionális közösségre összpontosító diskurzus a rendszerváltás után elvesztette politikai töltetét. Erről értekezett többek között Konrád György egy 2003-ban Újvidéken tartott előadása során, amikor Közép-Európáról mint álomról beszélt. 1989-ben az álom lényegében elérte a célját¹, így politikailag megszűnt létezni, a továbbiakban „mint az értelmiség intellektuális berendezésének bútorzata” létezik, illetve az összehasonlító és a történeti kutatások területére összpontosul (KONRÁD 2003; 67). Ezen komparatív irodalmi elemzések kapcsán egy nemrégiben megjelent tanulmány a közép-kelet-európaiság sajátosan az univerzális és a lokális jellegzetességek kettőssége mentén történő szerveződéséről értekezik. Egyrészt a helyi jelleg globalizálódik azáltal, hogy a kommunista rezsim összeomlása után az aktuális nyugati elméletek – mint a dekonstrukció vagy a posztstrukturalizmus – meghonosodtak és uralkodóvá váltak a szóban forgó elemzésekben. Viszont térségi specifikum, hogy az importált elméleteket a közép-kelet-európai komparatív tanulmányok kisajátították a régió helyi intellektuális és művészeti hagyományai által, és a posztoszocialista örökségre helyezték a hangsúlyt (KÁLMÁN C. – VARGA Z. 2017; 97–98). A közép-kelet-európai tapasztalat szerves részeként a társadalompolitikai reflexivitás ugyanakkor gyakran meghatározza a reprezentációt, vagy az ábrázolt valóságkép vagy realizmus mentén, illetve a posztmodern jellegű művekben nyelvi szinten vagy a nézőpont vonatkozásában. A dichotómia, a kulturális modellek és politikai paradigmák szimultán

¹ Ami a legmerészebb formájában is a térség *finlandizációját* tűzte ki céljául, hogy „a Szovjetunió húzódjon katonailag vissza önnön határai mögé, és ilyen módon ne legyen katonai érintkezés a két szuperhatalom között” (KONRÁD 2003; 64).

kettőssége a régió reprezentációját többnyire meghatározó trauma, töredezettség, negatív közöttség vagy az *újrakonstruálódó tragédia* (FEHÉR 2018) formájában egyaránt reprezentálódik.

Posztjugoszláv irodalom és imaginárius közösségek

A posztjugoszláv irodalom részben a közép-kelet-európai reprezentációnak a monarchiaörökséghez, a nemzeti, etnikai és vallási sokféleséghez való hasonlósága miatt vált a részévé – a kis nemzetek közös vagy egymáshoz közel álló történelmi gyökerei révén. Medve A. Zoltán az újabb horvát és a magyarországi prózát hasonlítja össze *Kontextusok és annotációk* című kötetében: „A horvát szépirodalom és szakirodalom – leginkább a jugoszláv korszak örökségeként – közelebb áll az angolszász poétikákhoz és metanyelvhez, mint a magyar, ugyanakkor a kultúra tekintetében nem lép ki az alapvetően a Közép-Európa – és kisebb részben a Balkán – hagyományai által kijelölt körből” (MEDVE A. 2009; 36–37). Bár közös történelmi gyökerekre és monarchiaemlékezetre is épít, a vizsgált irodalmi művek során a komparatistikai megegyezések túlmutatnak a közép-európai diskurzus ezen narratíváján. Legalábbis elmozdulás mutatkozik, ha a kötetben elemzett kilencvenes évekbeli dokumentarizmusra, autobiográfiára, a valóság és fikció kapcsolatára összpontosítunk. Ugyanakkor a kontextusként felvázolt, történelmi, antropológiai, szociális stb. diszciplínák alapján prezentált közép-európai kultúra mint a prózai összehasonlítások kontextusa mégis valamelyest megmarad a térség komparatistikai vizsgálatának megszilárdult perspektívájánál. Eszerint a (látható és olvasható) „Közép-Európa centruma és hivatkozási alapja még ma is az Osztrák–Magyar Monarchia ideje és tere” (MEDVE A. 2009; 56).

Azt a jelenséget, hogy a posztjugoszláv kontextus és a közép-kelet-európai diskurzus az ezredvégen a monarchiaörökségen túl további lényeges kapcsolódási pontokkal bír, például Aleš Debeljak munkássága is igazolja. Szemléletében a közép-európai tapasztalat, a diskurzus, a kozmopolitizmus összemosódik azzal a posztjugoszláv létérzéssel, irodalmi kontextussal, melyet egyrésről a Danilo Kiš-hagyományt ápolók és továbbbírók, másrészt a délszláv emigráns irodalmak alkotnak (a két kategória sok esetben összemosódik). A szlovén kultúrszociológus esszéiben fontos helyet foglal el a közép-kelet-európai határviták története, Balkán és Európa közötti imaginárius és valós határvonalak reflektálódnak, leginkább Jugoszláv-

via szétesése és Szlovéniának az Európai Unióba való csatlakozása kapcsán. A letűnt világ és a közép-európai keserűség, az irodalmi utópia, a határok imaginációja és a történelem ütközése Kiš örökségét és a posztjugoszláv kultúrát univerzális alapállássá, beszédmóddá vagy világképpé emeli. Európa-képe a „nemzeti lét végső eszményképe” (DEBELJAK 2006; 14), egy európai mozaik, melyben a kis és a nagy kultúrák egyaránt jelen vannak, a nemzetállamok kulturális alapjaival és a kisebbségek megerősítésével (DEBELJAK 2006; 187). Gondolkodásában a történelmi örökségek szkeptikus vonatkozásban merülnek fel, a felkínált realitás a térségi identitást háttérbe szorítván a globalizáció felé húz, az áhított társadalomkép pedig az utópikus rendszerekre emlékeztet. „Szlovénia, sőt vele együtt tulajdonképpen egész Kelet- és Közép-Európa ugyanis nem tartozik a Nyugat jellegzetes kulturális földrajzába. Mivel nyelvileg sem jellegzetes, reménye sincs, hogy civilizált lehet. Még mindig túlságosan ismeretlen, idegen, más” (DEBELJAK 2006; 26). Így a reprezentációban az örökölt, majd megőrzésre, hagyományozódásra és továbbírásra kerülő kultúrák világképe válik az imaginárius közösség összetartó erejévé.

A nyolcvanas évek diskurzusából átmentett Kiš-féle nemzetek feletti kozmopolita hagyomány szerint: „az író hivatása, hogy az egyetemes emberi körülményekről szóló egzisztenciálisan szükséges írói tanúságtétellel haladjon meg a nemzetiségi korlátozásokat” (DEBELJAK 2006; 94). Az eszme alapján „a földön és a fejekben felállított új határok ellenére még él a »jugoszláv Atlantisz« kozmopolita irodalma. Ha Jugoszlávia szavatossági ideje lejárt is, az íróié nem. A »jugoszláv Atlantisz« odahaza kedvelt és nemzetközi elismertségnek örvendő írói, mint például Dubravka Ugrešić, Dragan Velikić, Aleksandar Hemon, Muharem Bazdulj, Igor Štiks és Miljenko Jergović talán a legjobb, de biztosan a legnépszerűbb és legsokszínűbb posztjugoszláv írók, mind Danilo Kiš műveiben (és életében) kerestek ihletet” (DEBELJAK 2016; 130–131). A Debeljak gondolatmenetét folytató egyik tanulmány szerint „a művek külföldi irodalmi kritikája különleges élményt jelent a szakember számára. Nem kell komparatistának lenni annak észleléséhez, hogy az ott-honi, itthoni, balkáni, közép-európai szempontok folyamatosan új befogadás- és értelmezésmódokkal bővülnek” (THOMKA 2018; 88). Debeljak esszéi a balkáni identitás és a Kiš szellemisége kapcsán felmerült közép-európai diskurzus összehangolódásaként nyújtanak új értelmezésmódot, ahogy a posztjugoszláv értelmiségiekből és az

általa alapított *Sarajevske sveske* (*Szarajevói Füzetek*) nevű folyóirat mentén egy közép-kelet-európai imaginárius közösség fogalmazódik meg. Nem mellékes, hogy létezésüknek feltétele a nacionalizmussal és a nemzetállam kényszerítő ideológiájával való szembehelyezkedés, a kulturális ellennarratíva képezése.

Kisebbségi dimenzió

A Debeljaktól származó idézetekben említésre került a kisebbségek kérdése, érdemes külön foglalkozni a téma ezen aspektusával. A fentiekből talán levonható, hogy az ezredvégi közép-európai kultúráról írt elemzések, esszék, az újrakezdés és az átmentés kettőssége mentén, a találkozás, a közösség és közösséggé válás, a beszéd, a diskurzus vagy a kultusz által fémjelzett fogalmi háló körül artikulálódtak. Ehhez a vonulathoz tartozik Végel László néhány írása – prózapoétikai és valóságreflexiós értelemben egyaránt. Egyik kritikus megközelítése szerint a Közép-Európáról szőtt utópia „hálóval kergetett lepke” (VÉGEL 1998; 21). Vélekedése alapján a közép-kelet-európai identitást elemző értelmiségi diskurzusok a pátosz és a groteszk, a valóság és az abszurd egyvelegéből felépülő Lakomára emlékeztetnek, bennük a mindig is „pusztuló jövőről szóló mese” (VÉGEL 1998; 8) fogalmazódik meg. *A nagy Közép-Kelet-Európai Lakoma bevonul a Pikareszk Regénybe: Beszély a pikareszk regényről* című művében a fentebb vázolt diskurzus folytathatatlanságának deklarációján túl az eszme és a közös trauma kiárúsíthatóságát vizionálja. A közép-európai reprezentáció kiüresedésének hosszas elemzése mellett az újragondolásnak, a demitologizációnak, a historikus konstrukciók lebontásának az igénye is kiolvasható a műből: „A Kemény Gondolatokat elutasítjuk, a puha gondolatokat ajnározzuk, [...] a Valóság még csak bimbózik, vagy még csak Erecske, de máris büzlik, Gátat kell emelni ellene. Sokkal szívesebben belesüppedünk a kedélyes postmusili állapotba, ah, azokba a sejtelmes éjszakákba az íróasztal mellett, a delejes villogásokba, abba a *kívül-belül kivattázott Közép-Kelet-Európába*, a Sejtelmesbe, a Képzletbelibe, némi Kafkával, ha éppen kell, akkor Švejkkel ötvözve, továbbá Hoffmann-nal, Crnjanskival, Krležával, Brochhal, Rothtal és másokkal cifrázva, hogy teljes legyen az idézett tekintélyes Literatúra, aztán megmártjuk magunkat *a puha katasztrófa legpuhább víziójában*” (VÉGEL 1998; 51).

Végel László egyes esszéiben megfogalmazódik a marginalitás diskurzusa, ami értelmezhető a kritizált diskurzus alternatívájaként: „A marginalitás mágiája új szellemi és lelki politeizmusba vezet, az autokrata egyistenek ellenében” (VÉGEL 1992; 71). A kisebbség közvetítő funkciója, híd-szerepe, kötőszövet volta, fordítói magatartása lényeges helyet foglal el a közöttiségre, a kis népek elnyomására épülő közép-kelet-európai diskurzusban. Hasonló következtetésekre jut Bányai János, elgondolása szerint „Közép-Európára nem a sokszor tragikus közép-európai történelmi emlékek fenntartása miatt van szükség, hanem a kisebbségek térségi meghatározása érdekében” (BÁNYAI 2003; 189).

Juhász Erzsébet a kilencvenes évekbeli irodalomelméleti és eszszéista munkásságát jelentős részben a közép-európai kultúrának, a monarchizmusok önkéntesen vállalt „szellemtörténeti bulvárlatának” (JUHÁSZ 1993; 22) szentelte. Gondolkodásában a közép-európai irodalom „nem esztétikai, hanem intellektuális és kulturális paradigma” (JUHÁSZ 1993; 109). A prózáját illetően a szóban forgó témakör a *Határregény* című posztumusz regényében jelenik meg legkövetkezetesebben. Családregény, Újvidéktől Bécsig terjedő, és állandóan változó térbeli határok mentén, illetve a 19. századtól a délszláv háború pokláig nyúló időbeli síkokon halad a narráció. Miközben a geográfiai, térképészeti sajátosságokat, a kulturális hagyományokat, a nyelvi és névbeli identitást a hatalmi kiszolgáltatottság írja felül. Munkásságának ezen aspektusa elsősorban közvetítő jellegű, ebből következik, hogy a regionális tapasztalat elméleti tanulmányozása és prózai továbbírása kényszeresen kötődik a monarchiairodalom klasszikusaihoz. Továbbá annak a szükségét sem kerülhette meg, hogy a kiválasztott térség a maga teljességében, ezzel együtt zártságában, mesterséges körülhatároltságában mutakozzon meg. Kénytelen volt bevonni a diskurzusba az aktuális cseh, szlovák, lengyel megszólalásokat is. Tanulmányában a „mitteleurópai groteszk” (JUHÁSZ 1996b; 110) Kafka és Hašek műveitől Havel és Kiš prózájáig terjed. Bár nem fogalmazza meg a térségi dehistorizáció igényét, ugyanakkor ő is fontos kijelentéseket tesz a kisebbségi szerep lehetőségeiről, ahogy a társadalompolitikai kérdésekre is reflektál: „a groteszket ebben a régióban a történelem hívja elő” (JUHÁSZ 1996a; 126) – írja Kiš *A holtak enciklopédiája* című műve kapcsán. A kezdetektől fogva az önmeghatározás, a hazakeresés, az állami uniformalizmussal szembeni szuverén identitás, a saját kulturális közösség tere és repre-

zentációja képezte a Juhász-próza lényegét, ami a kilencvenes években jelentősebb referenciális fordulatot vett a társadalompolitikai átalakulások és nemzetállami konfliktusok következtében. Mint írja: „otthon lenni többé nem evidencia” (JUHÁSZ 1993; 67). Közép-Európa számára orientáció: „Közép-Európa tagadása ma sokkal inkább következik önismerethiányból, mint néhány évvel ezelőtt. Ez a mostani azt látszik bizonyítani, hogy az eszmei totalitarizmus megszűnte után a vélt vagy valóságos nemzeti szabadság és önrendelkezés is járhat önismeretzavarral” (JUHÁSZ 1993; 111). A Juhász-életmű ezen szakasza mindenekelőtt alátámasztja – hasonlóan a Debeljak kapcsán elemzett magatartáshoz –, hogy a Kiš-féle közép-európai gondolkodás nem létezik a nacionalizmusnak a szélsőségestől a megbecsült hazafiasságig terjedő diskurzusa nélkül.

Egyetemesség a lokalitásban

Juhász Erzsébet közép-európai tanulmányainak Danilo Kiš mellett a másik központi alakja Mészöly Miklós. „Mindkettőjükre jellemző az a sajátság, hogy közép-európai írókként hatnak rájuk az európai áramlatok, ahogyan erről Danilo Kiš elmélkedik. S mindkettőjük műveiben inkább érezhetően, mint kézzelfogható evidenciával mutatkoznak meg olyan elrajzolások, amelyek a közép-európaiság sajátos jegyei” (JUHÁSZ 1995; 49). A két író munkássága közötti különbség fontos aspektusa lehet a közép-kelet-európai reprezentáció kérdésének. Míg Kiš hagyománya, a fentiekben említett írók esetében és a hivatkozott teoretikus elgondolások alapján, a kulturális határátlépés kérdésében a migráció szakirodalmába, illetve a transzkulturális diskurzusra ágyazódik, addig utóbbinál a helyi reflexekből felépülő világkép körvonalazódik.

Mészöly Miklós és Polcz Alaine 2017-ben megjelent levelezésében – amennyiben az író sokat elemzett közép-európai gondolatvilága felől olvassuk a szöveget – az életrajziség, az írói önazonosság és szerepvállalás lényeges vonatkozásai fedezhetőek fel. Az 1987. február 23-ai keltezésű, Párizsból küldött levelében – melyben a Kunderával való megismerkedéséről² is beszámol – a szemináriumok, illetve a francia lapoknak adott interjú kapcsán írja: „...terjesztem a kritikámat is, hogy buta és hamis kíváncsiság, ha mindent a politikán ke-

² „Nagyon emberi és úgy európai, ahogy én is elképzelem a mi európaiságunkat” (MÉSZÖLY-POLCZ 2017; 801).

resztül akarnak megérteni és érzékelni. Többször leszögeztem, hogy író vagyok, és mint írók kérdezzenek (A *Le Monde*-nál is ezt tettem.)” (MÉSZÖLY-POLCZ 2017; 802). Jelen gondolatmenet szempontjából a helyi jelleg és az univerzalitás dichotómiájának témájában fontos lehet Márton László észrevétele, melyben arra a kérdésre keresi a választ, miért nem robbant be a Mészöly-életmű a világirodalomba. „Szerintem azért történhetett így, mert Miklós írásművészete a magyar irodalom azon értékei közé tartozik – Arany és Weöres költészetével, Krúdy és Móricz prózájával együtt –, amelyek más nyelven, más kulturális kontextusban nem érvényesülnek. Úgy univerzálisak, hogy helyi reflexekhez kötődnek, ezért egyetemességüket csak a magyar olvasó veszi észre” (MÁRTON 2018). A helyhez kötöttség vagy a kényszerű helyváltás, a kultúrák között fordító identitás vagy a lokális nézőpontot kimozdító globalitás, a genealogikus örökség vagy az aktuális társadalompolitika nyomán kialakuló imaginárius közösség és annak vilásképe további, a földrajzi határokon átívelő és a megszilárdult történelmi konstrukciókat átíró kultúraszemléletré alapuló komparatív elemzések témája lehet.

Irodalom

- BÁNYAI János (2003): Közép-Európa kisebbségi nézőpontból. *Híd*, 2, 183–189.
- CORNIS-POPE, Marcel – NEUBAUER, John (2004a): Introduction to Part I: Literary nodes of political time. In Uő: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries, Volume 1*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 33–38.
- CORNIS-POPE, Marcel – NEUBAUER, John (2004b): General introduction. In Uő: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries, Volume 1*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 1–18.
- DEBELJAK, Aleš (2006): *Európa európaiak nélkül*. Ford. GÁLLOS Orsolya. Napkút Kiadó, Budapest
- DEBELJAK, Aleš (2016): A jugoszláv író Danilo Kiš. In Uő: *Balkáni palólóhi. Esszék a „jugoszláv Atlantisz” irodalmáról*. Ford. GÁLLOS Orsolya. Napkút Kiadó, Budapest, 125–150.
- FEHÉR Renátó (2018): Tragédia 2.0. Az „orosz civilizáció” és Európa Milan Kundera A megrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája című esszéjében. *Kalligram*, 9, 76–80.
- JUHÁSZ Erzsébet (1993): *Esti főljegyzések*. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság–Forum, Újvidék

- JUHÁSZ Erzsébet (1995): A formatudat Mészöly Miklós és Danilo Kiš prózájában. *Tiszatáj*, 2, 49–54.
- JUHÁSZ Erzsébet (1996a): A cauchemar tükörkép-labirintusa (A „mitteleurópai groteszk” Danilo Kiš A holtak enciklopédiája című kötetében). In Uő: *Tükörképek labirintusa. Tanulmányok a közép-európai irodalmak köréből*. Forum, Újvidék, 126–132.
- JUHÁSZ Erzsébet (1996b): A tisztánlátás tébolya (Danilo Kiš Fövenyóra című regénye – a „mitteleurópai groteszk” egyik reprezentatív műve). In Uő: *Tükörképek labirintusa. Tanulmányok a közép-európai irodalmak köréből*. Forum, Újvidék, 109–121.
- KÁLMÁN C. György – VARGA Z. Zoltán (2017): Introduction to Comparative Studies in the Central European Context. https://www.researchgate.net/publication/319601262_Introduction_to_Comparative_Studies_in_the_Central_European_Context (2018. dec. 3.)
- KONRÁD György (2003): Álom-e még Közép-Európa? *Létünk*, 3–4, 63–68.
- MÁRTON László (2018): Párosult Magány. Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezéséről. *Alföld* <http://alfoldonline.hu/2018/08/parosult-magany/> (2018. nov. 28.)
- MEDVE A. Zoltán (2009): *Kontextusok és annotációk. Adalékok az újabb horvát próza történeti-komparatív vizsgálatához*. Kijárat Kiadó, Budapest
- MÉSZÖLY Miklós – POLCZ Alaine (2017): *A bilincs a szabadság legyen. Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezése 1948–1997*. Jelenkor, Budapest
- NÁDAS Péter (1995): Hazatérés. In Uő: *Esszék*. Jelenkor, Pécs, 7–30.
- THOMKA Beáta (2018): Lezárulás, folytatás, újrakezdés. In Uő: *Regénytapszlat. Korélmény, hovatarozás, nyelváltás*. Kijárat Kiadó, Budapest, 69–128.
- VÉGEL László (1992): Kelet-közép-európai alkímia. In Uő: *Lemondás és megmaradás*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest
- VÉGEL László (1998): *A nagy Közép-Kelet-Európai Lakoma bevonul a Pikareszk Regénybe: Beszély a pikareszk regényről*. Forum, Újvidék